

Селянський фактор переходу до НЕПу

Якою була ситуація в Україні у 1920 – на початку 1921 рр.?

Селянство України не мирилося з політикою «воєнного комунізму». У 1920 – на початку 1921 рр. Україною прокотилася хвиля антирадянських збройних селянських виступів.

Об'єктивно тогочасну ситуацію, що склалася у республіці із закінченням широкомасштабних бойових дій, ілюструють документи, що тривалий час були малодоступні дослідникам.

Так, наприклад, особливий відділ Південно-Західного фронту, роблячи короткий огляд ситуації в Україні у червні 1920 р., повідомляв: «Україна переживає чергову хвилю повстань. У Харківській, Донецькій та Чернігівській губерніях повстання носять перекидний характер і занесені туди із сусідніх Курської, Катеринославської та Київської губерній, в яких повстання мають цілком організований характер. Колискою повстань є Київська та Катеринославська губернії. Ці спалахи мають підстави в помилкових діях продзагонників».

Секретний відділ ВЧК у своєму інформаційному зведенні за 16-30 червня 1920 р. інформував: «Харківська губернія. В Ахтирському повіті у зв'язку з рішучими засобами по викачуванню хліба настрої селянства змінилися на гірше. Партія веде роботу слабо і селянство мало або зовсім не розуміє завдань Радянської влади».

В. Антонов-Овсієнко доповідав: «На початок червня настрої селян Катеринославії в загальному та цілому не на користь Радянської влади. За даними на червень з 226 волостей (всього в губернії 278 волостей) нараховувалося: охоплених повстанням – 6, вражених... бандитизмом – 64, ворожих, але не активних – 91, лояльно-куркульських – 63, одверто радянських – 3».

Катеринославська губчека, звітуючи за свою діяльність з 15 липня по 1 серпня 1920 р., інформувала: «Серед селян намічається посилення ворожості до Радянської влади, у зв'язку із застосуванням репресивних засобів по виконанню продрозверстки. Спостерігаються випадки розпуску Рад і призначення на їх місце старости в результаті низки репресій виконання розверстки просунулося але бандитизм має ще значні розміри, охоплюючи своїм впливом і ті верстви селянства, які були пасивні».

З телеграми М. Фрунзе від 13 лютого 1921 р. Л. Троцькому (в копії – ЦК РКП(б)):

«З армій та округів надходить ряд донесень, що малюють вкрай тяжку картину становища частин. У цілому ряді пунктів спостерігається буквально голодування. Всюди скаржаться на відсутність обмундирування і взуття. Відзначають посилення епідемії тифу. Вказують на зростаюче озлоблення частин і різке погіршення на ґрунті голодування настроїв найкращих полків. Ревради заявляють, що в разі затягування наявного стану слід чекати серйозних заворушень. Повідомляючи про вищесказане, зі свого боку доповідаю: основною причиною кризи є повний параліч транспорту в Україні. Усі вантажі стоять у дорозі, ні до баз фронту, ні до частин майже нічого фактично не надходить. У самому Харкові гарнізон систематично голодує. Спостерігаються випадки відмови від несення караулів. У зв'язку з наявністю глибокого невдоволення серед місцевого селянського населення, серед якого розквартирована більшість військ, стан частин вселяє особливі побоювання».

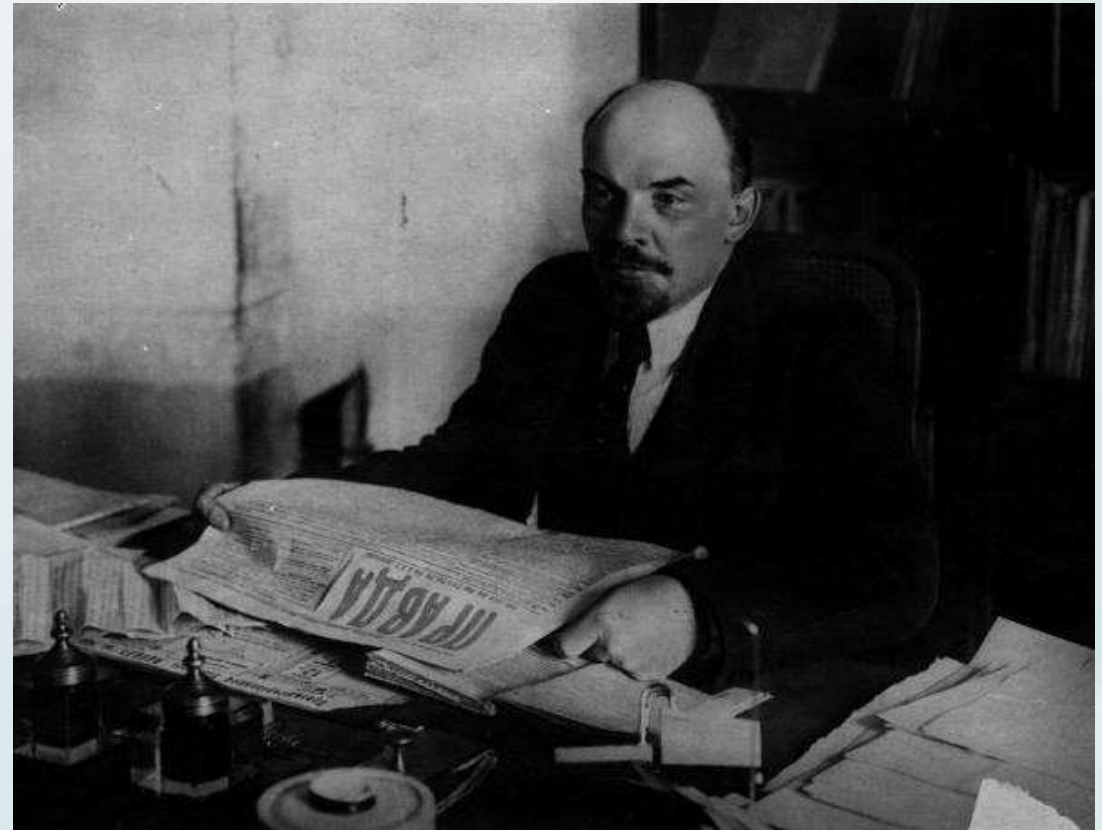
А. Цюрупа повідомляв:

«Кругом деморалізація, дезорганізація і винищення нашого апарату. Тільки на українському продовольчому фронті загинуло 1700 заготівельників».

Як більшовики реагували на селянські протести?

6 грудня 1920 р. В. Ленін, як голова російського уряду, підписав постанову РПО про надзвичайні заходи щодо придушення в Україні селянських повстань. У документі підкреслювалося, що «очищення України від бандитизму є питанням життя і смерті для радянської України і питанням надзвичайної ваги для всієї радянської Федерації та її міжнародного становища».

До придушення повстанського руху в Україні російський уряд поставився як до відповідальної воєнної кампанії. Загальне керівництво нею покладалося на голову С. Каменєва. Безпосередні операції планувалися і очолювалися Х. Раковським та командувачем військ України і Криму М. Фрунзе.

Для боротьби з селянськими загонами виділялися найбільш боєздатні частини Червоної армії. У Подільську губернію було перекинуто корпус Червоного козацтва на чолі з **В. Примаковим**, на Київщину – 25-ту Чапаєвську дивізію, 44-ту стрілецьку дивізію під командуванням **І. Дубового**, 9-ту кавалерійську дивізію **Г. Котовського**. В Одеській губернії почала діяти 51-ша Московська стрілецька дивізія, очолювана **В. Блюхером**.

Чи розуміли більшовики реальний стан справ і шляхи виходу з кризи у 1920 р.?

Аналіз першоджерел дозволяє з впевненістю говорити, що своєчасно оцінити реальне становище вождям державної партії перешкоджала ідеологічна упередженість.

До початку 1921 р. керівники партії у пошуках виходу з економічної і політичної кризи рухалися шляхом заміни регулюючих функцій ринку державним втручанням.

Лише у січні 1921 р. з'явилися перші визнання з боку більшовицьких лідерів стосовно кризи. Зокрема, у січні 1921 р. М. Бухарін заявив: «Момент, який переживає Республіка, найбільш небезпечний із тих, які будь-коли переживала радянська влада».

Трохи згодом це констатував і В. Ленін: «Селянство, формою відносин, що у нас склалися, невдоволене, воно цієї форми відносин не бажає і далі так існувати не буде. Це беззаперечно. Ця воля його виразилась однозначно. Це – воля громадських мас трудящого населення».

Водночас В. Ленін селянський антирадянський рух затаврував жупелом «куркульський бандитизм», який став домінуючим у радянській історіографії. Про це він говорив у жовтні 1920 р.: «Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить». Згодом до цього повернувся у березні 1921 р.: «... ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, які можна об'єднати словом: бандитизм».

Яким було розуміння реалій українськими комуністами?

Українські партійні працівники республіканського або місцевого рівня знали дійсний стан справ. Розмовляючи по прямому проводу з секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем, голова Одеського губвиконкому Я. Дробніс 25 лютого 1921 р. заявив, що на порядок денний найближчого пленуму ЦК треба виносити питання про перегляд політики партії. Він мотивував цю заяву тим, що серед робітничого класу назріває найтяжчий відчай.

Як ситуацію розуміли опоненти більшовиків – есери?

Наприклад, есери ще у червні 1919 р. у резолюції ІХ Всеросійської ради есерівської партії констатували:

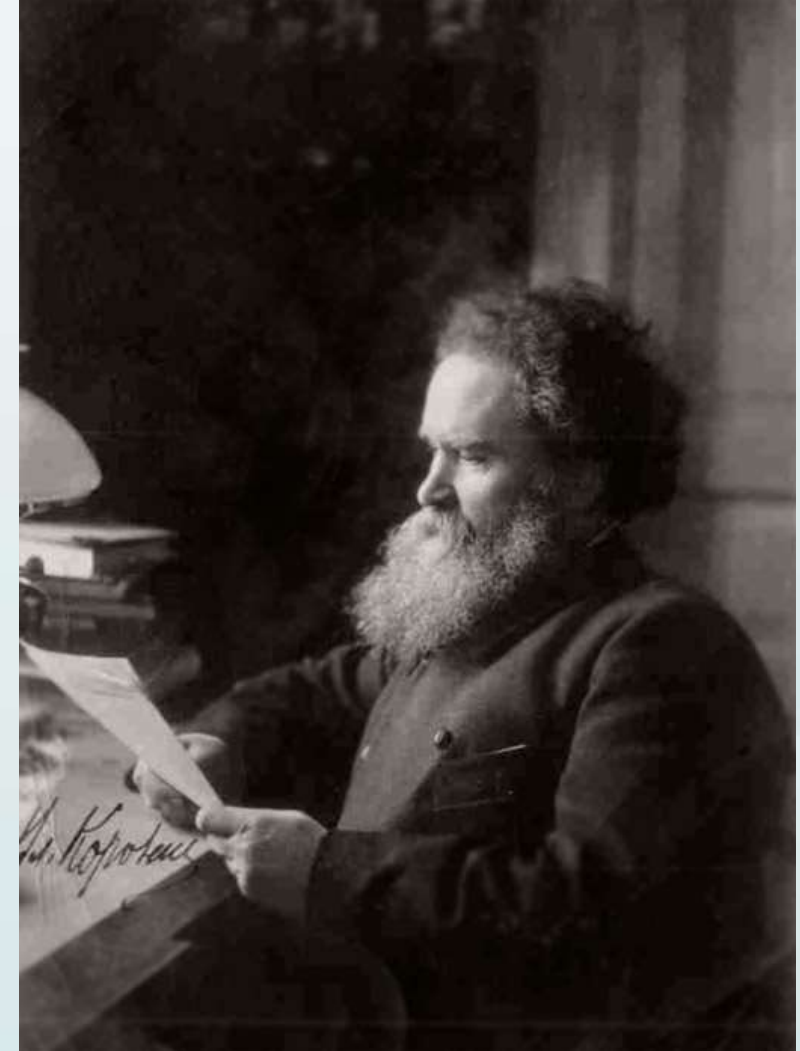
«1) підміна робітничого соціалізму диктаторським, аракчеєвським «комунізмом», витравлюючи із соціалізму саму душу його – свободу, могла привести й привела до казармено-бюрократичного спотворення і найжорстокішої компрометації високого духу наукового соціалістичного вчення;

2) метод заборон, яким більшовицька влада намагається увігнати все життя в річище комунізму, знищуючи велику промисловість та здорову індустріальну діяльність, веде до відродження найпримітивніших форм дрібної спекулятивної діяльності і, не знищуючи капіталістичних основ життя, відроджує лише найархаїчніші форми за рахунок вищих і досконаліших».

Як ситуацію розуміли інтелектуальні опоненти більшовиків – В. Короленко?

У листах до А. Луначарського, датованих 1920 р., В. Короленко писав:

«Ви зруйнували те, що було органічного у відносинах міста і села: природний зв'язок обміну. Вам доводиться замінити його штучними заходами, «примусовим відчуженням», реквізиціями за допомогою каральних загонів. Кожний землероб бачить, що у нього беруть те, що він виробив, за винагороду, явно не еквівалентну його праці, і робить свій висновок: ховає хліб у ями. Ви його знаходите, реквізуєте, проходите по селах Росії та України розпеченим залізом, спалюєте цілі села і радієте успіхам продовольчої політики. Проголошуються перемоги комунізму в українському селі, тоді як сільська Україна кипить ненавистю і гнівом, а чрезвычайки вже подумують про розстріл сільських заложників».

Яким був шлях від ідеї НЕПу до її реалізації

Рішення про відмову від реквізиційного принципу у взаємовідносинах міста і села визріло у вищих ешелонах радянської влади протягом січня 1921 р.

Безпосередньо на засіданні політбюро 8 лютого 1921 р. з-під пера Леніна з'явився документ «Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства». Це – перший документ державної партії щодо нової економічної політики. У ньому пропонувалося задовольнити бажання селян про заміну розверстки хлібним податком, зменшити розмір податку порівняно з торішньою розверсткою і дозволити селянам використовувати лишки продукції після сплати податку в місцевому господарському обороті.

Тези В. Леніна були схвалені. Політбюро утворило комісію в складі Л. Каменєва, Н. Осинського (В. Оболенського) й О. Цюрупи для підготовки на їх основі проекту постанови ЦК. 17 лютого «Правда» почала пропагандистську кампанію, покликану обґрунтувати майбутній поворот у державній політиці.

24 лютого комісія представила пленуму ЦК «Проект постанови ЦК про заміну розверстки натуральним податком». Після обговорення документ було передано в нову комісію в складі О. Цюрупи (голова), М. Муралова і П. Попова. **7 березня** комісія Цюрупи передала доопрацьований варіант документа на розгляд чергового пленуму ЦК. Після цього документ у черговий раз був переданий «для остаточної розробки» новій, третій за рахунком комісії під головуванням В. Леніна та в складі Л. Каменєва, О. Цюрупи і Г. Петровського. Відредагований цією комісією проект X з'їзд РКП (б) прийняв **15 березня** без поправок.

Які причини переходу до НЕПу?

Вони були озвучені **В. Леніним** на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. Риторика більшовицького лідера носила маскувальний характер. Інший підхід означав би публічне визнання провалу попередньої теорії та практики комуністичного штурму загалом і українського села зокрема.

Щоб не допустити цього, більшовицький лідер перехід до НЕПу пов'язав із відтермінуванням всесвітньої революції, без підтримки якої більшовицька революція приречена на фіаско. Задля її перемоги за умов відтермінування світової революції більшовикам потрібен союз із селянством:

«Тільки угода з селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії, поки не настала революція в інших країнах».

У такий спосіб він завуальовано визнав, що ключовою причиною став **селянський фактор** – реальна загроза більшовиками втратити владу від антирадянського селянського руху опору.

Вже у жовтні 1921 р., після запровадження НЕПу, В. Леніним у «Правді» була опублікована стаття, в якій більшовицький лідер незавуальовано писав про хибність політики «воєнного комунізму»:

«Ми розраховували – або, може, точніше буде сказати: ми сподівалися без достатнього розрахунку – безпосередніми веліннями пролетарської держави налагодити державне виробництво і державний розподіл продуктів по- комуністичному в дрібноселянській країні. Життя показало нашу помилку».

Отже, по суті, щоб відвернути війну державних структур з багатомільйонною селянською масою, яка вже починала розгортатися, треба було відмовитися від реквізицій сільськогосподарської продукції, запровадити НЕП.

Яким було ставлення до НЕПу в керівництві більшовиків?

Пошуки нових економічних методів управління викликали гострі дискусії у середині більшовицької партії.

Так, **Л. Троцький** був переконаний, що перехід до ринкової економіки є відступом і капітуляцією перед «дрібнобуржуазною стихією». Однодумці **Л. Троцького** ототожнювали радянську економіку перехідного періоду з капіталізмом.

Він **вважав селян однорідною масою, повністю ігноруючи майнову диференціацію та соціальну строкатість села.** Для нього аграрний сектор економіки був другорядним, менш вагомим.

Пропонували основну увагу приділити індустріалізації – відродженню важкої промисловості, як бази пролетаріату, що був запорукою стабільності радянської влади.

Вихід із складної ситуації троцькістська група бачила у застосуванні воєнних методів на промисловому виробництві та у сільському господарстві.

Яким було ставлення до НЕПу в керівництві українських більшовиків?

НЕП став своєрідним соціокультурним шоком для багатьох як рядових, так і керівних членів партії. Зокрема, керівництво КП(б)У з неприємним подивом зустріло надісланий до Харкова за підписом Л. Каменєва «Проект постанови ЦК про заміну розверстки натуральним податком».

Починаючи з **25 лютого 1921 р.** у Харкові працював V Всеукраїнський з'їзд рад. На пленум ЦК КП(б)У 27 лютого, який мав обговорити каменєвський документ. Прийнята постанова містила такі пункти:

- 1. вважати заміну продрозверстки на податок у всеросійському масштабі недоцільною;**
- 2. стосовно України визнати здійснення проєкту неприйнятним;**
- 3. у разі його реалізації в РСФРР усе-таки застосувати його і в Україні.**

Цей третій, вирішальний пункт постанови пленуму ЦК було прийнято 14 голосами проти 10.

То що таке НЕП?

Питання просте і складне водночас.
Виокремимо ключове.

По-перше, це нова економічна політика, що прийшла на заміну політиці «воєнного комунізму», сутністю якої є еквівалентність обміну між містом і селом за умов ринкових відносин.

По-друге, тактичний тимчасовий відступ від реалізації комуністичної доктрини у переважно селянській країні. Коли державна партія припиняла політику комуністичного штурму, вона аж ніяк не відмовлялася від комуністичної ідеї, доктрини, програми. Йшлося не про те, щоб назавжди припинити небезпечний експеримент і повернутися на дорогу, якою йшло все цивілізоване людство. Йшлося тільки про тимчасову зупинку на шляху комуністичного будівництва.

По-третє, повернення до ринкових форм зв'язку між містом і селом за умови збереження контролю більшовицької влади над «командними висотами». Уже здійснені комуністичні перетворення в «командних висотах» економіки залишалися недоторканими, якщо не брати до уваги того, що їх стали називати соціалістичними перетвореннями. Припинявся тільки комуністичний розподіл, тому що в державі не залишилося товарних ресурсів після відмови від продрозверстки.

По-четверте, своєрідна капітуляція державної партії перед селянством, або, як висловився на X з'їзді РКП(б) Д. Рязанов, «селянський Брест».

Чи був НЕП оригінальною теорією більшовиків?

Є підстави говорити про те, що НЕП не був оригінальною теорією більшовиків, а швидше компіляцією із чужих запозичень. Насамперед політичних партій, що були в опозиції до більшовиків, зокрема стосовно економічної моделі. Нами з цього приводу віднайдено цікаві факти про основні програмні положення есерів та партії кадетів.

Ми їх озвучимо, а висновки ви зробите самостійно.

Якими були підходи есерів?

19 грудня 1920 р. фракцією РСДРП у Полтавській раді робітничих депутатів була оголошена декларація. Її економічна частина містила такі пункти:

1) закріплення за селянами вільновстановленої ними на колективних чи приватних початках землі, яка знаходиться в їх фактичному користуванні. Відмова від безпосереднього чи прихованого насадження комун;

2) нині діюча продовольча система повинна бути замінена новою, яка ґрунтувалася б на поєднанні таких засад:

а) заготівля продовольства шляхом запровадження прогресивного (натурального) податку, розміри цієї норми встановлювалися б при залученні вільно обраних представників місцевого селянства;

б) державі залишається частина потрібного їй продовольства, заготовленого по договірним цінам із застосуванням у широких розмірах товарообміну;

в) дозвіл автономним споживчим об'єднанням та робітничим організаціям закуповувати хліб в межах державного плану, з передачею частини заготовленого ними хліба державним продовольчим організаціям.

Державі належить право реквізиції неправомірно утримуваних запасів у великих поміщиків. Будь-які загороджувальні загони скасовуються. Допускається за дозволом законодавчої влади та при наявності виняткових обставин вільно перевозити в міста зерно, борошно, продукти для вільного роздрібного продажу на міських ринках. Скасування місцевими органами влади встановлених т.зв. межових цін на немонополізовані продукти.

5) Держава регулює розподіл за певним планом між окремими територіями найважливіших предметів масового споживання, таких як: землеробські знаряддя праці, сіль освітлювальні матеріали тощо. Для здійснення плану залучаються кооператорський приватно-торгівельний апарати.

б) У торгівлі держава відмовляється від регламенту, надає свободу приватним особам, крім тих випадків, коли регламент та монополія викликані винятковістю продуктів споживання: медикаменти тощо.

Про що говорили кадети?

Вони виступали за свободу приватного підприємства, допуск приватного капіталу у промисловість, за скасування державної монополії.

Свою програму під гаслом «економічного лібералізму» економісти-кадети друкували на сторінках журналів «Економіст», «Економічне відродження».

Вони пропонували «влитися якомога повніше у світове господарство», щоб забезпечити «притік зовні» засобів виробництва, предметів споживання. Вони обґрунтовували, що для відновлення народного господарства країни «необхідно мати 10 мільярдів карбованців золотом впродовж трьох років», що «ці гроші можна дістати шляхом дійсного зв'язку російського народного господарства із світовим».

Представники «економічного лібералізму» пропонували знищити всі перешкоди на шляху розвитку приватного господарства на селі, основну ставку робити «не на бідного, а на міцного і сильного селянина-хазяїна».

Які можна зробити висновки і узагальнення?

Під впливом революційної активності селянства, враховуючи попередній досвід втрати влади, навесні 1921 р. більшовики відмовилися від політики «воєнного комунізму». В Радянській Україні було запроваджено нову економічну політику, що ґрунтувалася на ринкових механізмах регулювання економіки. Відновлення товарно-грошових відносин на селі відповідало настроям українського селянства – активного суб'єкта тогочасної історії.

ДЯКУЮ ЗА УВАГУ!